

Әдебиет және фольклор/ Literature and Folklore/
Литература и фольклор

Ясауидің «Диуани Хикметі» мен Дантениң «Құдыретті комедиясында»
бейіш пен тозақтың бейнеленуі¹

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

хикмет, түркі, рух,
о дүние, бұ дүние,
сопылық таным,
айтыс, бейіш,
тозақ.

FTAMP 17.09. –
17.07.31

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-146-162>

АННОТАЦИЯ

Мақалада Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметіндегі» пейіш пен тозақ айтысын түркі сөз өнеріне тән айтыс үлгілерімен және Данте Алигьеридің «Құдыретті комедиясындағы» жұмақ пен тозақтың бейнеленуімен салыстыра талдау мақсат етілген. Ясауи хикметтерінің рухани-философиялық және көркемдік құндылығы қарастырылып, пейіш, тозақ ұғымдарының адамзат санасындағы бейнесі зерделенеді.

Рухтың мәңгілік өмірі туралы сенім «екі дүние» моделін туындатты. О дүниенің өзін рухтың бұ дүниедегі ісіне қарай тұрақтайтын екі әлемнен тұратынын діни тұрғыда негіздеген жазбалар баршылық. Жұмақ пен тозақ бейнесі қасиетті кітаптардың ғана емес, көркем туындылардың да алтын өзегіне айналды. Солардың жарқын бір үлгісі – Дантениң «Құдыретті комедиясы». Бұл туындыда бейнеленетін о дүниелік екі тұрақ сипатын түркі дүниесінің ғұламасы Ясауи хикметтерімен салыстыру арқылы жалпыадамзаттық көркемдік таным негіздері туралы ой қорытылады.

Ясауи жұмақ пен тозақты айтыстыру арқылы гуманистік ұлы мұраттарды үлгі етеді. Адам баласының адамгершілік болмысы ар-ұятпен бағаланатыны, рухани құндылықты тұтыну ұстанымы айтыс үлгісіндегі мәтінде барынша айқындалады. Қазақ фольклорындағы айтыста ұтымды да тапқыр сөзбен қарсыласты жеңу мақсат етіледі. Хикмет жанр ретінде түркі өлеңімен мазмұндық, пішіндік тұрғыда үйлесім тауып, айтылар ойды жеткізудің тиімді тәсілі ретінде айтыс үлгісін жатсынбай қабылдайды.

Бұл бинарлық оппозициялық ұғымның адамзат танымындағы мәдени код ретінде рухтың тазалығы мен асқақтығы жолындағы күресті таныту мақсатында сөз өнерінің басты нысанына алынғаны талдаулар негізінде тұжырымдалады.

Received 28 July 2023. Revised 10 August 2023. Accepted 24 November 2023. Available online 30 December 2023.

Дәйексөз үшін:

Ж.Ә. Аймұхамбет Ясауидің «Диуани Хикметі» мен Дантениң «Құдыретті комедиясында» бейіш пен тозақтың бейнеленуі // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – 146-162 б. DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-146-162>

For citation:

Zh.A. Aimukhambet Depiction of heaven and hell in “Divani Hikmet” by Yasawi and «Divine Comedy» by Dante // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 146-162. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-146-162>

¹ Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP14870245 – Ахмет Ясауидың «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» атты гранттық жоба негізінде жазылды.

Кіріспе

Түркі дүниесінің ұлы ойшылы әрі рухани көсемі Қожа Ахмет Ясауи – сопылық философияның және сопылық әдебиеттің негізін салушы тұлға. Ол адамзаттың ең асыл, ізгі мұраты туралы философиялық тұжырымдарын көркем тілмен, поэзия жанры арқылы танытты.

Ясауи мұрасының кең көлемде зерттелуі әлемдік ғылымда ясауитану ғылымының дамуына ықпал етті. Бұл тараптағы зерттеулерде түркі және батыс, шығыс ғалымдары маңызды тұжырымдарға қол жеткізді. Зерттеушілер еңбектерінде ұлы ойшыл мұрасы көркем әдебиетке тән заңдылықтар аясында да молынан қарастырылған.

Адамзаттың асыл мұраты – ізгілік жолымен ақиқатқа жету болса, ұлы ойшылдың танымы бойынша рухани биіктеудің төрт сатысы айтылады. Олар: шарифат, тарихат, ақиқат, мағрифат.

Шарифаттың бау-бағында ұран қылдым,

Тариқаттың гүлзарында сайран қылдым.

Хақиқаттан қанат тұтып құс та болдым,

Мағрипаттың есігін де аштым, достар (Ясауи, 2016: 8).

Осы ұғымдардың әрқайсысы адам баласының кемелденуінде қандай рөл атқаратыны хикмет тілімен түсіндіріледі.

Түркі мәдениетінің тұтас бір кезеңі Қ.Ясауидің ілімімен байланысты. Мәдени санада сөз өнерінің алар ерекше орны бар екені белгілі. Осы тұрғыдан келгенде сопылық поэзияның түркі дүниесіне тән дүниетанымды, салт-сананы, әдет-ғұрыпты өз бойына сіңіруі заңды. «Қ.Ясауидің сопылығы поэзиямен де, саясатпен де, өнермен де, тарихпен де, экономикамен де, ал, кеңірек айтқанда түркітілдес қоғамның бүкіл менталитетімен етене ұштасқан», – деп жазады ясауитанушы А.Әбдуов (Әбдуов, 2022: 7). Бұл пікірді ұлы ойшылдың мұрасын зерттеген ғалымдар да тарқатып айтқан.

Ясауи хикметтерінің мән-мазмұны ұлы гуманистік мұратты арқау етуімен маңызды. Түркі тілдес халықтар поэзиясындағы хикмет жанрының алғашқы әрі тамаша үлгісі ретінде «Диуани хикметтің» руханият және әдебиет тарихынан алар орны ерекше. Шығыс поэзиясынан тамырланған бұл жанрдың аясына поэзияның бірнеше пішіндік түрі қамтылған.

Хикмет – араб-парсы поэзиясындағы жанрдың бірі. Бұл жанрға тән басты ерекшелік – мазмұнының жаратылыс құдыретін танытуға, даналық тұжырымға, нақыл сөздерге негізделуі. Аталған сипаттар көне түркі поэзиясына да тән екеніне Орхон жазба ескерткіштерін, «Қорқыт ата кітабын», М.Қашғаридің «Түркі сөздігін», Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанын дәлел ретінде ұсынуға болады. Бір ғана мысал: «Жоғарыда көк аспан, төменде қара жер жаралғанда// екеуінің арасында адам баласы жаралған», «Тағдырды тәңірі жасар//Адам баласының бәрі өлгелі жаралған» (Жолдасбеков, 2002: 78) деп келетін Орхон ескерткіштеріндегі жазу әлемнің жаратылуы туралы бағзы танымды, жаратылыс заңдылығын баяндайды.

Аталған жазбалар хикмет жанрының табиғаты түркі дүниесіне мүлде жат емес екендігінің дәлелі. Қ.Ясауи философиялық тұжырым мен тағлымдық мәнге ие өсиет-

нақылдан тұратын өлең мазмұнына діни мән, сопылық мазмұн, уағыздық мағына үстеп, шығыс және түркі поэзиясына ортақ жанрды көркемдік-эстетикалық, мазмұндық тұрғыда кең арнаға бұрғаны белгілі. «Диуани хикмет» еңбегінің құндылығын осы тұрғыдан бағалаймыз.

Пейіш пен тозақ туралы әлем әдебиетінде біраз дүниелер жазылды. Олардың қатарында итальяндық ұлы ақын Данте Алигьеридің (1265-1321) «Құдыретті комедиясын» айтуға болады. Ойымызды А.Әбуовтің мына пікірі қуаттай түседі: «Біз Қ.А.Ясауидің «Хикметтерін» түркі халықтары мәдениеттерінен, ішкі рухани жан дүниесінен мағлұмат беретін поэзияның діни-философиялық жанр дүниесі деп танаймыз. Оның көптеген сюжеттері де әлемге әйгілі шығармаларымен идея жағынан ұқсас болып келеді. Мәселен «Диуани хикмет» пен Дантениң «Божественная комедия» арасында ұқсастық бар» (Әбдуов, 2022: 7). Бұл ғана емес, әлем әдебиетіндегі басқа да көрнекті тұлғалар туындыларындағы гуманистік идея Қ.Ясауи дастанымен өзектес.

Дантениң бұл поэмасы рух әлемін ерекше қалыпта өлеңмен өрнектеген құнды дүние ретінде ғасырлармен бірге мәдени жадымызда жатталып келсе, Қ.Ясауи туындысы да дәл осы биікте деп білеміз.

Бейіш пен тозақ бейнесінің көркем әдебиеттегі пішіні көптеген зерттеулерге арқау болды. Атап айтқанда: «Марк Твеннің философиялық шығармаларындағы тозақ пен бейіштің бейнесі» (Артамонова, 2019), «Гогольдің бейіші мен тозағы» (Гольденберг, 2005), «Бейіш пен тозақ оппозициясы – англо-саксондар мен ежелгі орыстардың көркемдік қабылдауында» (Мощанская, 2018), «Ф.М.Достоевский шығармашылығындағы тозақ, тазару орны және жұмақ мотивтері туралы» (Бужор, Шевченко, 2022), «Ф.М. Достоевскийдің «Өлі үйден алынған жазбаларындағы» Дантелік «тозақ» бейнесі» (Курган, 2021), т.б. еңбектерде адамзат танымында таңбаланған екі әлемнің көркем пішіні жан-жақты зерттелген.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде Қ.Ясауидің «Диуани хикметі» мен Дантениң «Құдыретті комедия» дастаны алынды. Сондай-ақ көне поэзиядағы және фольклордағы айтыс үлгілері қамтылды. Тақырыпқа орай салыстыру, талдау, түсіндіру, герменевтика әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі дүниесінде Қожа Ахмет Ясауи дастаны іргелі зерттеулерге арқау болды. Әрине, кеңістік идеология өз ықпалы жүріп тұрған кезде тереңдей зерттеуге мүмкіндік берген жоқ. Сондықтан Ясауи мұрасына шетелдік ғалымдар көп назар аударды. Солардың ішінде түрік ғалымы Фуад Көпрүлүннің «Түркі әдебиетіндегі алғашқы сопылар» атты еңбегін ерекше атаймыз. Бұл – Қожа Ахмет Ясауидің рухани мұрасы, тариқаты туралы жазылған алғашқы еңбек.

Ясауи хикметтерінің жазылу тарихы, поэтикасы, сопылық-философиялық идеясы, қоғамдық-әлеуметтік мәні, ислам діні құндылықтарын насихаттаудағы орны туралы

Н.С.Банарлы, Е.Э.Бертельс, А.К.Боровков, Э.Р.Рустамов, В.И.Зохидов, т.б. ғалымдар жан-жақты зерттеді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Ясауи мұрасы жан-жақты зерттеліп, құнды тұжырымдар жасалды. Қазақстан және Өзбекстан ғалымдары тарапынан Ясауи мұрасы аударылып, жарияланды. Зерттеу мақалалары жазылып, жаңа дереккөздер ғылыми айналымға енгізілді. Ясауи мұрасын гуманитарлық ғылымдар аспектісінде зерттеуге Ә.Нысанбаев, М.Жармұхамедов, М.Шафигов, С.Дәуітов, А.Абуов сияқты ғалымдар үлес қосты.

Данте Алигьеридің «Құдыретті комедиясы» әлем әдебиеттануында жан-жақты зерттелді. Ғалымдар Дантенің «Құдыретті комедия» туындысының философиялық, рухани, тілдік, мистикалық мәнін, сондай-ақ құрылымы мен көркемдік табиғатын жан-жақты қарастырды. Бұл еңбектердің ішінде Томас Элиоттың «The Use of poetry and the Use of criticism» (1933) кітабына кірген Данте туралы зерттеуін және А.Х.Горфункельдің «Қайта өрлеу дәуірінің философиясы» (1980), К.Ланданың «Дантенің «Комедиясындағы» қуаныш поэтикасы» (Ланда, 2021) монографияларын атауға болады.

Қ.Ясауидің «Диуани хикметі» мен Дантенің «Құдыретті комедиясындағы» өзектес идеяны ясауитанушы ғалым А.Әбдуов «Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымы» зерттеуінде атап өтеді.

Талдау

Қожа Ахмет Ясауи – күллі түркі дүниесінің рухани ұстазы, имандылық пен рух тазалығын биік тұтқан сопылық ағымның ұлы тұлғасы. «Диуани хикмет» кітабы – көшпелі түркі елдерінің фольклоры үлгілеріне негізделіп, соларға тән тілдік-стильдік ерекшеліктерді пайдалана отырып жазылған философиялық-дидактикалық мазмұндағы көркем туынды. Бұл жазба мұраның түпнұсқасы сақталмаған. Ең ескі нұсқасы XV ғасырда араб әрпімен көшірілген. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында Қазан, XX ғасырдың басында Стамбул және Ташкент баспаларынан жарық көрген.

Данте Алигьери – Орта ғасырдың соңғы, Қайта өрлеу дәуірінің алғашқы ақыны. «Құдыретті комедия», дантетанушылардың айтқандарына сүйенсек, 1300 жылдың қасиетті бір жұмасынан бастап, он күн бойы ақынның көргендерінің нәтижесінде туындаған. Поэма 1307-1321 жылдары жазылған. Бұл эпикалық туындыны ғылым дүниесі Орта ғасырдағы Италия өмірінің энциклопедиясы ретінде бағалайды. Флоренцияда дүниеге келіп, Париж және Болонья университеттерінде білім алған ақын ежелгі дәуірлерден жеткен мұраларды, өзінен бұрынғы ұлы ақындар шығармаларын жетік білген екен. Ежелгі Рим ақыны, әйгілі «Энеиданың» авторы Вергилийді ұстаз тұтқан.

Дантенің поэмасы «Тамұқ», «Тазару орны» (немесе «Бәрзақ», К.Ахметов аудармасында), «Бейіш» (түпнұсқада итальянша – «Inferno», «Purgatorio», «Paradiso», орысша аудармасында – «Ад», «Чистилище», «Рай») атты бөлімдерге жүйеленіп, әрқайсы отыз үш жырдан түзілген. «Тамұқ» бөлімінде қосымша бір жыр бар. Сонда жалпы құрылымы жүз жыр.

Қ.Ясауи дастаны жүз отыз төрт хикметтен, «Сөз басы» және «Барлық арман-тілектерді қабыл алушы Аллатағаланың мейіріне мінәжат» деп аталатын бөлімдерден тұрады. Ар-ождан мен имандылық туралы пайым рух кемелдігі тұрғысынан байыпталатын бұл жәдігерліктің басы:

Құдыретпен Хақтан сізге пәрман болды,
Жалғыз теңіз іші түстім, достар.
Сол теңізге Жасаған пәрман қылды,
Биһамдилла, сау-саламат кештім достар.

Жасым жетті, өмір кетті, көкке ұштым –
Бауырым тасып, сасқанымнан жерге түстім.
Нәпсі, шайтан дегендермен көп күрестім,
Сабыр – риза кезеңнен астым достар (Ясауи, 2016: 7), –

деген жолдармен басталып, автордың Жаратушы, өмір жайлы философиялық пайымы мен өзінің өмірлік мұраты танылады. Тоғыз жасында, он екі, он үш, он төрт, он бес жасындағы әрекеттері баяндалып:

Тәубе қылып, бойысұнып Хаққа келдім,

Тәубе қылып жазықты істен қаштым, достар (Ясауи, 2016: 7), – дейді. Он бес жас –рухани кемелденуге жақындау жасы ретінде айтылады. «Теңіз ішіне түсу», «теңіз кешу», «нәпсімен күресу», «өз нәпсісіне кепіл болу», «сабыр – риза» кезеңінен «пақыр – риза» кезеңіне өту, «сүңгуір болып, дарияға шому», «шәрбат ішу», «тәубе қылу» – автордың рухани кемелдену жолындағы іс-әрекеттері. Бұдан әрі қырық, елу, алпыс жас баяндары беріледі. Сөйтіп алпыс үш жасында қылуатке түсуі – тазаруға жасалған ақтық қадамы болады.

Бақұлдасып жер астына қадам қойдым,
Жарық дүниені харам қылып, Хақты сүйдім...

Таһа оқып тіке тұрдым түні бойы,
Кеште намаз, ораза ұстап күні бойы.

Осы халмен жер астында өне бойы,
Мұстафаны жоқтауменен кірдім ғой мен (Ясауи, 2016: 19).

Рухани тазару, күнә атаулыдан арылу – діни танымда рух өзінің мәңгілік тұрағына жету үшін атқарылатын міндетті рәсім. Бұл ұғым қалыптасуының басында (терминнің пайда болуы 1150-1250 жж.), тазару адам қайтыс болғаннан кейінгі аралық мекен болады, онда ол бірқатар оқиғаларды бастан кешіреді деген сенім тұр. Тазару, арылу ортағасыр адамының санасына мәңгілік өмірге, ақыретке деген сенімді ұялатты, сонымен қатар нақты өмірде жасалған күнәлардан арылу, яғни «кешірім алу» үмітін сыйлады. Ақыр соңында, тазару адамның өзі өз іс-әрекеттеріне тірі кезінде жауапкершілікпен қарап, адами құнды қасиеттерді саналы түрде өзі алып жүруі керектігін сезіндіреді, пенде атаулының бұл дүниедегі күнәларынан толығымен арылу үшін қиындық пен азапты жолдан өтуі керек екенін ұғындырады. Рухани танымдық мазмұндағы Ясауи хикметтерінің негізгі мәні осында жатса, адамзат жадындағы тылсым сырлы әлемді поэтикалық тұрғыда бейнеленген Дантенің туындысы да осымен өзектес.

Ясауи хикметтерінің алтын өзегі – рух мекені фәни мен бақи деп аталып-түстелетін екі әлемде адам баласының басты адами міндеті – адамгершілік атты ұғыммен өмір сүруі.

«Құдіретті комедия» өз дәуірінде жерден тысқары дүние хақында ой толғайтын қасиетті поэма («роета sacra») ретінде танылған. Ал бүгінгі көзқарас тұрғысынан бағаласақ, философиялық ойларды көркем бейнелеулер арқылы ұсынатын бұл шығарма – «Тамұқ», «Бәрзақ», «Жұмақ» деп аталатын үш бөлімнен (кантикадан) тұратын, поэзиялық формада жазылған эпикалық туынды» екенін осы поэманы қазақ тіліне аударған қаламгер әрі зерттеуші К.Ахметов атап өтеді (Алигъери, 2012: 11).

Поэманың бірінші бөлімі «Тамұқ» деп аталады. Кіріспе жолдарынан-ақ тамұқ сипатын танытатын адамзат санасында бедерленген үрейлі көрініс суреттеледі:

Жарты өмір өткен тұста түртінекпен,
Тап болдым қара орманға тұнжыраған,
Хақ жолды таба алмастан түн – түнектен.

Тап болдым қалай мұнда, түсінбедім;
Хақ жолдан жаңылдыра жадылаған
Алдамшы, аяр елес ішінде едім.

Қиылды жол обаның бөктерінен,
Жиылды ен жазықтың етегі де,
Жүрегім бүрісті үрей өкпегінен (Алигъери, 2012: 14).

Дантенің де іздегені – Хақ жолы. Дантені Хақ жолынан жаңылдыра жаздаған «алдамшы, аяр елестер» Ясауи айтқан пенделік «нәпсі». Ясауи хикметінде «Хақты іздеу» – ұлы ақиқатқа жүгіну. «Хақтан қорқып отқа түспей пістім ғой мен» (1-хикмет, 8 б) деуі – ар-ождан алдындағы адами жауапкершілік.

Алпыс үшке жасым жетті, өттім ғапыл,
Хақ әмірін бекем тұтпай болдым жаһил.
Ғибадатты қаза қылып болдым жалқау
Жаманды іздеп, жақсылардан кеттім ғой мен (Ясауи, 2016: 9).

Т. Элиот Данте туралы жазбасында былай дейді: «Тамұқтың» тамша XV жырында Мэттью Арнольд ерекше мақтаған және өте дұрыс айтқан әйгілі салыстыру бар. Бұл бізге Дантенің осы стилистикалық фигураны қалай қолданатынын көрсетеді. Оның бейнелеуінде, қайтыс болған жандар оған және Вергилийге қараңғылық түнегінен үңіле қарайды» (Элиот, 1996: 265). Элиот айтқан бұл өлең жолдары мынадай:

Біріне бірі үнсіз қарақтаған
Қаңқалар қасын кере үңіледі
Тігіншідей инесін сабақтаған

(Түпнұсқада: *I si ver noi aguzzevale ciglia // come vecchio sartor fa nella crupa*; орысша аудармасы: *И каждый бровью пристально повел // как старый швец, вдевая нить в иголку*).

Ясауи хикметінде істеген әрбір іс Жаратушы назарынан тыс қалмайтыны қайталай ұғындырылады. Жақсылық та, жамандық та – бәрі де жаратушыға аян.

Он бесінде «Қызыр жолға салған жанның» бұдан арғы сапары әр хикметтің мазмұнына арқау болады. «Алпыс үште жерге кіру» себебі екінші хикметтегі жиырма екі шумақта баяндалады. «Уа достар, құлақ салғын айтқаным/Не себептен алпыс үште кірдім жерге?», – деп басталып, әр шумақтың төртінші жолы: «Сол себептен алпыс үште кірдім жерге» деп түйінделіп отырады. Рухани тазалыққа ұмтылу, Хақ алдындағы адалдық, адами ұлы мұратқа жүгіну, Ақиқатты тану – Ясауидің жер үстін тастап, қылуатке түсуінің басты мақсаты осында жатыр. Данте поэмасындағы «Бәрзақ» бөлімінде күнәдан тазару Ясауидің «Жер астына түсіп, Аллаға құлшылық ету» әрекетімен үндес келеді.

«Құдыретті комедияның» кейіпкері бағзының ұлы ақыны Вергилийдің жолбасшылығымен түнек әлемі – тамұқтан өтіп тазару орны – Бәрзаққа бет алады:

Желкенін енді айнадай суға бұра,
Жүйткіді кемелімнің кемесі де;
Артта – азап, тауқимет бұған ұра...

Жыр етем мен де екінші патшалықты
Пәктікке жүгініп рух, ысыратын
Бойынан бақилыққа жат салықты (Алигъери, 2012: 214).

Хикмет жанры аясында бірнеше өлең түрінің тоғысуы бар дедік. Ол туралы зерттеушілердің бірсыпыра еңбектерінде айтылып келді. Біздің бір атайтынымыз – түркі, оның ішінде қазақ сөз өнеріне тән айтыс жанры. Оған тоқталатын себебіміз – автор айтыс үлгісін өз хикметтерінде қолданған. Қ.Ясауи айтыс үлгісі арқылы мәдени жадымызда тұрақты орын алған рухтың о дүниелік тұрағы – бейіш пен тозақтың сипатын жырлағанда ізгілік үстемдігін тірілер санатына сіңіруді мақсат етеді.

Айтыс – тартысқа, сөз таласына бейім жанр. Оның табиғатына тапқырлық, ұтқырлық, шапшаңдық тән. Қарама-қайшы пікірлер қақтығысы осы айтыс өзегіне сіңірілген. Екі тарап да ұту, сөзден тоқтату, өз пікірін негіздеу мақсатында сөз додасына түседі.

Жалпы айтыс, сөз таласы қарама-қайшы ой-тұжырымдардан туындайды. Яғни айтыстың тамырын біз әу бастағы бір-біріне қарсы күштер арасындағы күрес табиғатынан және өзара қайшы ұғымдар болмысынан іздеуіміз қисынды болмақ.

Адамзаттық санада әуелде қалыптасқан архаикалық һәм архетиптік ұғымдардың бірі – рух. Ясауидің Хақты тануды уағыздауының басты мәнісі – рухтың кемелдігіне жету. Рух өз биігінде болуы керек. Ол биік рухани өлшемдермен бағаланады. Рухтың хаос пен космосқа, сол негізде туындаған жарық пен қараңғыға, ізгілік пен зұлымдыққа, күн мен түнге, ақ пен қараға, жақсылық пен жамандыққа тиесілілігі, осындай қарама-қайшы болмыстардың шайқасында басты орынға ие екені мифтік, және діни сенімде барынша айқын көрсетіледі. Рух мәңгілік өмірге ие деген сенім адамзат санасына әбден сіңген. Сондықтан да адам баласы туындатқан өнерде ол өзіндік орын иеленді, түрлі сөз өнері үлгілеріне тақырып болып, бейнелеу өзегіне алынды.

Ұлттық мәдени санамызда сөз өнерінің ерекше бір түрі ретінде орын алатын айтыстың бастауын көне дәуірлерден жеткен құнды жәдігерлерден кездестіреміз. Бір дәлелі – көне шумер жазбаларындағы айтысу үлгілері.

Б.з.б. XV ғасырларда Қосөзен деп аталған кең мекенде шумер мәдениеті өркендегені зерттеулерден белгілі. Шумерлерден жеткен жазба жәдігерліктер әр ғасырдағы ғалымдардың назарын өзіне ерекше аударып келді. Ашшурбанипал кітапханасында сақталған сондай жазбалардың бірінде қыс пен жаздың айтысуы туралы мәтін кездеседі. Америкалық шумертанушы ғалым Крамер Сэмюэл Стамбулда төрт айдай уақыт шумер мифтері мен аңыздарының жазбалары бар жүзден астам тақтайшалар мен фрагменттермен жұмыс істегенін айта келіп: «Бұлардың көпшілігі – өте қысқа және орташа өлшемді үзінділер болды. Олардың арасында бірнеше толық тақтайшалар да кездесті. Сонымен қатар, қыс пен жаз арасындағы айтыс туралы сегіз бағаннан тұратын, сондай-ақ мен «Инанна мен Шукаллитуда немесе бағбанның ауыр күнәсі» деп атаған қазіргі күні белгісіз мифке қатысты таңбалаулар болды», – деп жазады (Крамер Сэмюэл, 1991: 85). Қыс пен жаз – адам өмірімен салыстыра алғанда бірі жарқын өмірдің, бірі қаһарлы өлімнің болмысы тәрізді. Мифтік танымда бұл екеуі бұ дүние//о дүние оппозициялық жұбы бола тұрып, өзара байланысы, бір-біріне қатысы бар ұғымдар. Өткен мен бүгіннің, көне мен жаңаның айналмалы байланысын көне дәуір адамдары жыл маусымдарының ауысуымен сабақтастырады. Өйткені олар үшін табиғат пен адам ажырағысыз.

Крамер назар аударған қыс пен жаздың айтысы туралы мәтін есімізге Махмұт Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі қыс пен жаздың айтысын түсіреді. Бұдан біз ежелгі көшпелілер фольклорында қыс пен жаздың тайталасын айтыс түрінде беретін нұсқа бар болған деп болжам жасай аламыз. Айтыс сипатындағы тағы бір көне үлгі – Жошы ханның қазасын естіртуде Кетбұқа мен Шыңғыс хан арасындағы жауаптасу.

Айтыстың жазбаша мәтіндердегі тағы бір үздік үлгісі – өзіміз қарастырып отырған Қ.Ясауидің «Диуани хикмет» кітабындағы пейіш пен тозақтың айтысы.

Әлемдік құрылым моделі бинарлық-диалалық сипатымен танылатыны белгілі. Бір-бірімен тығыз байланыстағы мұндай құбылыстар мен заттардың оппозициялық бітімі жаратылыс заңдылығынан туындайды. Қарабайыр мифологияда таңбаланған өмір мен өлім бұл екеуіне қатысты ұғым мен кеңістікті анықтады. Бұл дүниеден өту ежелгі дүние адамдары үшін екінші бір кеңістікке ауысу деп қабылданды. Екінші әлемдегі өмір бұл дүниедегі жан тазалығына байланысты жалғасын табатыны адамзаттық ізгілік қағидалары тұрғысынан түсіндірілді. «Диуани хикметтегі» пейіш пен тозақ айтысы гуманистік идеяға негізделген сопылық танымдағы басты қағиданы танытуымен де құнды екенін ескерсек, осы тұрғыда айтыс жанры табиғатын тиімді пайдаланған автордың таным биіктігі мен кемелдігін ерекше атауға болады.

Қазақ фольклорында кездесетін өлі мен тірінің айтысы, яғни тірі адамның әруақпен айтысуы, өлі мен тірінің арасындағы байланыс туралы Ш.Уәлихановтан бастап Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, С. Мұқанов, т.б. ғалымдар ерекше атап өтеді.

Ш.Уәлиханов «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласында жазғандай: «Қазақтарда әруақты қастерлеу салты қазіргі күнге дейін өз күшінде. Олар басына қауіп төнгенде... сыйынатын аруағын көмекке шақырады. Өмірдегі барлық сәттілікті аруақтардың көмегі жебеді деп түсінеді» (Уәлиханов, 1985: 174). Ғалым «аруақ» сөзін: «ббалардың жебеушілік, қолдаушылық құдыреті», - деп анықтап көрсетеді (Уәлиханов,

1985: 171). Бұл дүниеден көшкен адам тірі, яғни ол рух түрінде ғұмырын жалғастыра бермек. Пейіш пен тозақ туралы сенімнің негізі осы рух дүниесіне байланысты екенін қайталай айтамыз. Адам бұл дүниеде де, ол дүниеде де белгілі бір заңдылықтармен тірлік ететініне деген наным Шоқанның осы мақаласының соңында келтірілген «Өлі мен тірінің достығы туралы аңызда» айқын көрінеді (Уәлиханов, 1985: 189-196).

Өлі мен тірінің «өмір сүруі» қазақ фольклорындағы айтыс үлгілеріне де өзек болған. Мысалға «Өлі мен тірінің айтысын» айтамыз. Х.Досмұхамедұлы «Қазақтың ел әдебиетінің түрі көп екені мәлім. Осы түрлерден ескерілмей келе жатқан түр – аруақпен айтысу» деп, үлгі ретінде күйеуі жауда өлген Аймаңдай деген қыздың марқұм болған күйеуімен айтысуын мысал ретінде ұсынады. Аймаңдай күйеуінің қабіріне келіп, топырағын құшақтап, біресе өзі, біресе күйеуі болып сөйлейді (Досмұхамедұлы, 2013: 10-11). Қазақ фольклорында өлі мен тірінің айтысы деп келетін басқа да үлгілер бар.

Ясауи хикметтеріндегі пейіш пен тозақтың сипатын екеуін айтыстыру тәсілімен таныту айтыстың қазақ, одан бұрын түркі халықтары танымына етене үлгі болуымен байланысты.

Хикметті сөйлетсек, пейіш пен тозақ таласы былай басталады:

Пейіш, тозақ таласар, таласуда баян бар,

Тозақ айтар:

«Мен артық, менде Перғауын, һаман бар».

Пейіш айтар:

«Білмейсің, сенде қандай талғам бар?! –

Перғауын, һаман сенде-дүр, менде Жүсіп, Кенған бар» (Нұржан, 2013: 41).

Перғауын, һаман – жаратушыға шәк келтіріп, өздерін тәңір санаған күнәһарлар. Тозақтың тіліне тиек болған бұл екеуі туралы қасиетті Құранда баян етілген. Ал, бейіштің осы екеуі менде деп мақтан еткен тозаққа: «сенде қандай талғам бар?» - деп сауал тастауы, әрі Жүсіп пен Кенғанды үлгі етуінің мәні өзгеше. Осылайша басталған айтыс әрі қарай былай өрбиді:

Тозақ айтар:

«Мен артық, дүниепарас көп құл жүр,

Қолдарына салынған алмас кісен, от-шынжыр».

Пейіш айтар:

«Мен артық, мен – пайғамбар мекені,

Алдарында олардың: кәусар, һүр мен нөкері» (Нұржан, 2013: 41).

Тозақ өзіндегі жандардың қолында алмас кісен, от-шынжыр жүргенін мақтан етеді.

Пейіш өзінің пайғамбарлар мекені екенін, оларға тиесілі кәусар мен нөкерлерді, үр қыздарын айтады.

Тозақ сонда тайталасып, өзіндегі денесін азап пәршалайтын жөйіт пен тарса туралы айтады.

Пейіш болса, өзіндегі иманды құлдарымен, мүміндерге тиесілі нығмет – гүлзар бағымен марқая сөйлейді.

Тозақ айтар:

«Мен артық, менде жөйіт, тарса бар,
Жөйіт, тарса тәндерін сансыз азап паршалар».

Пейіш айтар:

«Мен артық, менде иманды құлдар бар,
Момындардың алдында шексіз нығмет – гүлзар бар» (Нұржан, 2013: 41).

Тозақ залым құлдарымен, оларға берілетін зәһар-зәрімен мақтанса, пейіш өзіндегі ғалым құлдарын, олардың көңілінде аят пен хадистің барын алға тартады.

Тозақ айтар:

«Мен артық, залым құлдар бар менде,
Залымдарға беретін зәһар – менде, зәр – менде».

Пейіш айтар:

«Мен артық, ғалым құлдар – төрімде,
Аят, хадис, құран бар ғалымдардың көңілінде» (Нұржан, 2013: 41-42).

Тозақ тағы да өзінің артықшылығы ретінде алаяқтарды, мойынына оттан кісен салынған мұнафықтарды атаса, пейіш көңілінде зікірі мен пікірі бар сопыларды, хақ жолын тұтынған жандарды айтады:

Тозақ айтар:

«Мен артық, алаяқ бар – қойынымда,
Оттан ескен кісен бар мұнафықтар мойынында».

Пейіш айтар:

«Мен артық, менде – хақ жол тұтқандар,
Сопылардың көңілінде зікір, пікір, Сұбхан бар» (Нұржан, 2013: 41).

Тозақ болса өзінде намазға жығылмаған аярлардың бар екенін, олардың мойнындағы жылан мен шаянды айтады. Сонда пейіш өзінің артықтығын адамның ұлы мұратымен, жаратушының ұлы сипат-есімдерімен дәлелдейді:

Тозақ айтар:

«Мен артық, бейнамазды аяр бар,
Бейнамаздың мойынында жылан менен шаян бар».

Пейіш айтар:

«Мен артық, менде – Дидар-Мұратың,
Жар Дидарын көрсетер бар Рахман-Рахым!» (Нұржан, 2013: 42).

Айтыс пейіштің жеңісімен, тозақтың жеңілісімен тәмамдалады. Тозақтың дәлелдері мен мақтан тұтқандары адам баласы үшін тағлымды іс еместігі, жақсылықпен емес, жамандықпен, ізгілікпен емес зұлымдықпен байланысты екендігі, ал оның жаратушы Хаққа ұнамайтыны ақиқат. Сондықтан да бұл айтыстың соңы пейіштің салтанатты жеңісімен, ғибратпен, даналықпен түйінделеді:

Тозақ сонда тақ тұрды,
Пейіш көкке самғады, ал,

Құл Қожа Ахмет, не білдің? –
Білдіруші Алла бар! (Нұржан, 2013: 42).

Ясауи айтыс үлгісінде жақсы мен жаманды, адамға тән ізгі қасиеттер мен адам аулақ болар жаманшылықты, адамшылыққа жат зұлым әрекеттерді және игі істерді сипаттайды. Оларға баға береді. Оқырманға рухани тазалықты өнеге етеді.

Данте тозақтың тоғыз шеңберін отыз үш жыр арқылы баян етеді. Ақынның поэмасындағы бұл тоғыз шеңбер мынадай құрылымда:

Бірінші шеңбер. Лимб – мұнда жаман әрекетке бармаған, алайда діни рәсім орындалмаған адамдардың рухы тұрақтаған. Ежелгі философтар мен ақындар (жол бастаушы Вергилий де), діни рәсімнен өтпеген сәбилер осында. Нұх, Мұса және Ибраһим – діни кітаптарда аталған барлық әділ адамдар да осында, бірақ кейін оларға жұмаққа көтерілуге рұқсат етіледі. Мұндағы жаза түрі – ауыртпалықсыз қайғы.

Екінші шеңбер. Құмарпаздық, нәпсіқұмарлық. Саяхатшыларды кіреберісінде Минос патша қарсы алады, ол жандарды шеңберлерге таратады. Мұнда бәрі қараңғылықпен тұмшаланған және үнемі дауыл соғады, желдің екпіні махаббат күнә жолына түскендердің жанын лақтырады. Басқа біреудің әйелін немесе күйеуін қалап, азғындықта өмір сүргендердің жаны тұңғықтың түбінде мәңгілікке қалады. Жазасы: алапат дауылмен үйіріп азаптау, жанды тамұқтың жартастарына соғу.

Үшінші шеңбер. Ашкөздік. Бұл шеңберде ашкөздер, тойымсыздар қамалған: мұнда үнемі мұзды жаңбыр жауады, ондағы жандар лас балшыққа батады, ал қорқынышты Цербер табанының астына түскен тұтқындарды өткір тырнақтарымен жұлмалайды. Жазалану түрі – жаңбыр мен бұршақ астында шіру.

Төртінші шеңбер. Сараңдық. «Лайықсыз шығындағандар мен жинағандардың» тұрағы, екі топ тұратын алып жазық. Олардың жандарын орасан зор ауыртпалықпен бір жерден екінші жерге сүйреп апарды, ал бір-бірімен бетпе-бет келгендері қатты шайқасқа түседі. Жаза түрі: мәңгілік бітпейтін егес.

Бесінші шеңбер. Ашу мен зерігу (көңілсіздік, жалқаулық). Тұңғығы зеріккен жандардың денелеріне қызмет ететін Стикстің лас батпағындағы бітпейтін төбелес. Бесіншіге дейінгі барлық шеңберлер ұстамсыздардың баспанасы болып табылады, ал ұстамсыздық «ашуланшақтық» немесе «жабайы айуандыққа» қарағанда жеңіл күнә болып саналады, сондықтан алыс шеңберлерде тұратындармен салыстырғанда ондағы жандардың азабы жеңілдетілген. Жаза түрі: кеңірдектен келген батпақтағы мәңгілік төбелес.

Алтыншы шеңбер. Дінбұзарлар мен жалған мұғалімдер үшін. Жалын атқан Дит қаласы (оны римдіктер жер асты патшалығының құдайы Аид атымен атайды), оны шаш орнында фурияның әпкелері шаштың орнына ирелеңдеген жыландармен күзетеді. Мұнда қайғы-қасірет еріксіз билейді, ал мәңгі жанған пешке ұқсас ашық қабірлерде, бидғатшылар мен жалған мұғалімдер тұрақтаған. Ашық, қабірдің ішіндегі от жанып тұрған от жанып тұр — ол қабір қабырғасы қып-қызыл болып қызғанға дейін жана береді. Жетінші шеңберге өтер аралық күлімсі исі мұңкіген құрдыммен қоршалған. Жаза түрі – қатты қызған ыстық қабірдегі елес болу ...

Жетінші шеңбер шеңбер. Барлық зорлаушылар мен кісі өлтірушілер үшін. Бұл шеңбер үш белдеуге бөлінген:

Біріншісінде – көршісіне және оның мүлкіне зорлық жасаушылар (тирандар мен қарақшылар), олар ыстық қан аққан арықта қайнатылады.

Екіншісінде – өзін-өзі өлтірушілер (суицидтер) және өз меншігіне зорлық жасаушылар (ойыншылар мен ысырапшылдар, яғни өз мүлкін ысырап етушілер). Өзін-өзі өлтірушілерді ағаш түріндегі дәу қарғалар азаптайды, ысырапшылдарды жүйрік иттер қуалайды.

Үшіншісінде – Құдайды мойындамаушылар (күпірлер), табиғатты және өнерді қорлаушылар. Олардың пешенесіне аспаннан отты жаңбыр жауатын, шөп өспейтін қу далада шөлден қаталап әлсіреу жазылған.

Сегізінші шеңбер. Алданған сенушілер үшін. Жеңгетайлар мен азғырушылардың мекенінде оншұңқыр бар, олардың ортасында ең қорқынышты – тоғызыншы тозақ шеңбері жатыр. Жақын жерде көріпкелдер, балгерлер, сиқыршылар, парақорлар, екіжүзділер, жағымпаздар, ұрылар, алхимиктер, жалған куәгерлер мен жалған ақша жасаушылар азап шегеді. Бұл шеңберге шіркеу лауазымдарын сататын діни қызметкерлер кіреді. Жазасы: күнәһарлар жын-перілердің ұрып-соғуымен екі қарама-қарсы ағынмен жүреді, кейбіреулерінің денелері жартастарға байланған, табандарынан от жанады. Біреулер смолаға қайнайды. Қорғасын желбегейге байланған адамдар ыстық пешке қойылады, күнәһарлар ішекке салынып, сұр жыландармен, алапеспен, қотырмен азапталады.

Тоғызыншы шеңбер. Алданған сенушілер. Тамұқ әлемінің қақ ортасында Коцит мұзды көлі орналасқан. Мұнда мұзда қатырылған жолдан таюшылар тұрақтаған, олардың ішіндегі басшысы күнәға батқан періште – Люцифер. Иса Мәсіхке опасыздық жасаған Иуда Искариот және Юлий Цезарьдың сенімін алдаған Брут, тағы және онымен бірге Цезарьға қастандық жасаған Кассиус Люцифердің жазасынан үш есе азапталады. Жаза: мұзды көлдегі мәңгілік азап (Алигьери, 2012: 14-213).

Дантенің бұл бейнелеуі Қ.Ясаудің «Хикметінде» айтылған тамұқ сипатын аша түседі. Неге адам баласы мұнша азапты жазаға тап болды? Себебі біреу-ақ – адамгершілік қасиеттен аулақтап, рухын таза ұстамағандығы. Данте өз поэмасының екінші бөлімінде рухани тазару орнына ауысуы күнәһар пенделердің арылу жолын танытуды мақсат еткендіктен.

Бейіш Данте поэмасының үшінші бөлімінде бейнеленген. Дантенің сипаттауында бейіш жұмақ бағы, аспан жұмағы және аспан қабаттарындағы бақытты жандар тұрағы. Бейіштің құрылымы:

- бірінші саты – Ай, антты өз еркінен тыс бұзған және сол үшін жұмақтың ең төменгі сатысына шыққан тақуалардың мекені;
- екінші саты – Меркурий, реформаторлар, әділет сүйгіш қайраткерлердің және жазықсыз зардап шеккендердің тұрағы;
- үшінші саты – Шолпан, ғашықтар мекені;
- төртінші саты – Күн, данышпандар мен ұлы ғалымдардың мекені. Олар екі шеңберді құрайды (қол ұстасып, дөңгеленіп жүру түріндегі би);
- бесінші саты – Марс, сенім жолында күрескен жауынгерлер мекені;
- алтыншы саты – Юпитер, әділ билеушілердің мекені;
- жетінші саты – Сатурн, дін мамандары мен монахтардың («ойшылдар») мекені;

– сегізінші саты – жұлдыздар әлемі, «жеңімпаздар» мекені;
– тоғызыншы саты – Жаратушы, кіршіксіз мөлдір аспан, періштелер мен әулиелердің мекені;

– оныншы саты, бейіштің соңғы қабаты – Эмпирей – жалындаған раушан және сәуле шашқан өзен (раушанның өзегі – аспан амфитеатрының аренасы). Өзен жағасында (амфитеатрдың баспалдақтары, ол тағы екі жарты шеңберге бөлінеді – ескі өсиет және жаңа өсиет) бақытты жандар отырады. Құдай мен бақытты жандардың мекені (Алигъери, 2012: 418-520).

Ясауи хикметінде бейіш Жүсіптің, Кенғанның сонда болуымен, пайғамбарлар мекені екендігімен, кәусәрі мен гүлзары бар ғажап мекен, иманды жандар, көкірегінде аят, хадис, құраны бар ғалымдар тұрағы, ең бастысы – Жаратушының шапағаты төгілген орын болуымен сипатталады.

Нәтижелер

Адам баласының ұлы мұраты – парасат биігінде тұрақтау. Мұсылмандықтағы сопылық ілімнің басты қағидасы – жүректі тазарту, ақиқат жолына адал болу. Жаңылыс басқан пендеге мүмкіндік беріледі. Сопылық ілімге тән «адамгершілік, Алланы сүю арқылы Алланың махаббатымен жаратылған бүкіл он сегіз мың ғаламды түгел сүю, құрметтеу, адам мен табиғаттың тұтастығы, обал, сауап, адал, арам, күнә, сабыр, қанағат т.б. басты адамдық ұстанымдар» (Нұрдәулетова т.б, 2022: 81) болса, бұның тамыры адамзаттың жаратылыс тарихында жатқаны ақиқат. Дантениң суреттеуіндегі тамұқта азапталушы кейіпкерлер – осы аталған адамдық ұстанымдарды тұтынбаған күнәһар жандар. Ал, бәрзақ әлемі – адам баласының ізгілікке жету жолындағы күресінің алаңы. Рух кемелдігінің салтанат құруы бейіштегі көріністерге арқау болған.

Қ.Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегі адамзаттық ұлы мұратты ардақ тұтуды үлгі етеді, санаға сіңіреді. «Сопылық әлемдегі ең басты ұстаным – «шынайы адами болмысқа», яғни «Алланың сүйген құлы» дәрежесіне жету болса, оның бірден-бір жолы жүректі тазалаумен байланысты болды», – деп көрсетеді жыраулар поэзиясындағы шынайы адам болмысын қарастырған Б. Нұрдәулетова бастаған зерттеушілер (Нұрдәулетова т.б, 2022: 75). Тағы бір зертеуші Б. Қорғанбеков: «Қожа Ахмет Ясауидің қазақ мәдениетіндегі орны өлшеусіз. Ұлттық дүниетанымымыздың қалыптасуында Ясауидің хал-хикмет ілімі жетекші рөл атқарған болса, оның «Диуани хикмет» жинағы осы ілімді таратудағы ең басты құрал болды. Сондықтан да ол халық арасында кие-қасиеті күшті, қымбат рухани қазына ретінде қастерленіп келді», – деген пікір білдіреді (Қорғанбеков, 2010: 268).

Сөз өнерінің алтын өзегіндегі бастау көз ізгілік десек, сол бастаудан тамыр үзбей, рух дүниесін нәрлендіріп отыру – адамзаттық мәңгілік мұрат. Шынайы адами болмысқа ие болудың пенде баласы үшін қаншалықты маңызды екенін бұл туындылар бірі танымдық, екіншісі көркемдік тәсілмен айқындай түседі.

Қорытынды

Адамзат танымында орныққан о дүниедегі рухани өмірді поэтикалық кеңістікте барынша терең бейнеленуі Данте қаламына тән. Сөз өнерінің ұлы туындылары ішіндегі гуманистік идеяны танытудың бірегей үлгісі санатындағы Дантенің «Құдыретті комедия» туындысын руханияттың ұлы тұлғасы Қ. Ясауидің «Диуани хикмет» мұрасымен үндестіретін осы жайт. Данте тозақтың, тазару алаңының, бейіштің болмысын тылсым әлемде өзіне жолбасшы болған Вергилий мен сүйікті аруы Бетаричені оқиғаға араластыра отырып, барынша кең полотнода бейнелесе, Ясауи бейіш пен тозақты айтыстыра отырып, аз сөзбен көп мағынаны ұқтырады.

Қ. Ясауи пейіш пен тозақты айтыстыра келе, адамзат баласының мәңгілік мұратына айналған рух биіктігі мен кемелдігін, адами танымда салтанат құратын мінсіз ақиқат әлемін өнеге етеді. Бұл ғибрат-өнегені жырлауда халықтық мәдени танымда ерекше мәнге ие болған айтыс үлгісін де назарға алуы ғұлама ойшылдың теңдессіз білімі мен білігін, әлемдік, адамзаттық деңгейдегі айрықша рухани болмысын аңғартады. Қожа Ахмет Ясауи еңбегінің дәуірлік мәні мен қуатын әлем әдебиетіндегі үздік үлгі «Құдыретті комедиямен» салыстыру арқылы құндылығын таныту.

Әдебиет

Алигьери Д., 2012. Құдыретті комедия. Орыс тілінен аударған К.Ахметов. Астана: Аударма. 792 б.

Артамонова Т.Г., 2019. Образы ада и рая в философских произведениях Марка Твена // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Том 12. Выпуск 6. С. 75-79.

Әбдуов А., 2022. Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымы. Алматы: «Көкжиек-Горизонт». 204 б.

Бужор Е.С., Шевченко О.В., 2022. О мотивах ада, чистилища и рая в творчестве Ф.М. Достоевского. Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. 12(2). С. 75-83.

Досмұхамедұлы Х., 2013. Аруақпен айтысу. Кітапта: Айтыстану. Ғылыми жинақ. Астана: «Жалғас-Print». 420 б.

Жолдасбеков М., 2002. Тастар сөйлейді. Астана: Фолиант. 194 б.

Крамер Сэмюэл Н., 1991. История начинается в Шумере. 2-е изд., измен. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. Москва: «Наука». Главная редакция восточной литературы. 235 с.

Курган М.Г., 2021. Дантовские образы ада в «Записках из мертвого дома» Ф.М. Достоевского // Имагология и компаративистика. №15. С. 31-52.

Қорғанбеков Б., 2010. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері және қазақ фольклорындағы жоқтау жанры // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №6 (130). Б. 268-270.

Мощанская О.Л., 2018. Оппозиция «рай» – «ад» в художественном восприятии англосаксов и древних русичей // Религия и культура. С. 170-177.

Нұрдәулетова Б.И., Шохаяев М.Т., Кенғанова А.Б., 2022. Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі // Turkic Studies Journal. Астана: ЕҰУ баспасы. Б. 72-85.

Нұржан С., 2013. Қырық хикмет. Құрастырған: Нұржан С. Алматы: «Эффект» ЖШС. 88 б.

Уәлиханов Ш., 1985. Таңдамалы. Алматы: Жазушы. 560 б.

Элиот Т.С., 1996. Назначение поэзии. Статьи о литературе. Перевод с английского. Киев: AirLand. 353 с.

Ясауи Қ., 2016. Диуани хикмет (Хикметтер жинағы). Қазақ тіліне аударғандар: Қ.Қари, Ғ.Қамбарбекова. Астана: «Ғылым» баспасы. 210 б.

Reference

Aligeri D., 2012. Kudyretti komedia. Orys tilinen audargan K.Ahmetov [Powerful comedy. Translated from Russian by K. Akhmetov]. Astana: Audarma. 792 p. [in Kazakh].

Artamonova T.G., 2019. Obrazy ada i raia v filosofskih proizvedeniah Marka Tvena. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Images of hell and heaven in the philosophical works of Mark Twain. Philological sciences. Questions of theory and practice]. Vol. 12. Iss. 6. P. 75-79. [in Russian].

Abduov A., 2022. Koja Ahmet Yasauidin dunietyany [Khoja Ahmet Yasawi's worldview]. Almaty: «Kokjiek-Gorizont». 204 p. [in Kazakh].

Buzhor E.S, Şevchenko O.V., 2022. O motivah ada, chistilisha i raia v tvorcestve F.M.Dostoevskogo. Gumanitarnye nauki.Vestnik Finansovogo universiteta [About the motives of hell, purgatory and heaven in the works of F.M. Dostoevsky. Humanities. Bulletin of the Financial University]. 12(2). P. 75-83 [in Russian].

Dosmukhameduly H., 2013. Aruakpen aitysu. Kitapta: Aitystanu. Gylymi jinak [Arguing with a ghost. In the book: Argument. Scientific collection]. Astana: «Jalgas-Print». 420 p. [in Kazakh].

Zholdasbekov M., 2002. Tastar soileidi [The stones speak]. Astana: Foliant. 194 p. [in Kazakh].

Kramer Semyuel N., 1991. Istoriya nachinaetsya v Shumere. 2-e izd., izmen. Per. s angl. F.L.Mendel'sona [The story begins in Sumer. 2nd ed., rev. Per. from English. F.L. Mendelssohn]. Moscow: «Nauka». Glavnaya redakciya vostochnoj literatury. 235 p. [in Russian].

Kurgan M.G., 2021. Dantovskie obrazy ada v «Zapiskah iz mertvogo doma» F.M. Dostoevskogo. Imagologia i komparativistika [Dante's images of hell in "Notes from the House of the Dead" by F.M. Dostoevsky. Imagology and comparative studies.]. №15. P. 31-52. [in Russian].

Korganbekov B., 2010. Kozha Ahmet İasaui hikmetteri jane qazaq folkloryndagy zhoqtau zhanry. KazUU habarşysy. Filologia seriasy [Wisdom of Khoja Ahmet Yasawi and mourning genre in Kazakh folklore. KazNU Khabarchysi. Philology series]. №6 (130). P. 268-270. [in Kazakh].

Moshanskaya O.L., 2018. Opozisia «rai» – «ad» v hudozhestvennom vospriatii anglosaksov i drevnih rusichei. Religia i kultura [The opposition "heaven" – "hell" in the artistic perception of the Anglo-Saxons and ancient Russians. Religion and culture]. P. 170-177. [in Russian].

Nurdauletova B.I., Shohaev M.T., Kenganova A.B., 2022. Jyraular poetikasyndagy «Shynaiy adam» konseptisi [The concept of «real man» in the poetics of the poets]. Turkic Studies Journal. Astana: EUU baspasy. P. 72-85. [in Kazakh].

Nurjan S., 2013. Kyryk hikmet. Kurastyrgan: Nurjan S. [Forty wisdom. Compiled by: Nurzhan S.]. Almaty: «Efekt» JSHS. 88 p. [in Kazakh].

Ualihanov Sh., 1985. Tandamaly [Optional]. Almaty: Jazushy. 560 p. [in Kazakh].

Eliot T.S., 1996. Naznachenie poezii. Stat'i o literature. Perevod s anglijskogo [Purpose of poetry. Articles about the literature. Translation from English]. Kiev: AirLand. 353 p. [in Russian].

Yasaui K., 2016. Diuani hikmet (Hikmetter jinagy). Kazak tiline audargandar: K.Kari, G.Kambarbekova [Diwani Hikmet (Collection of Wisdom). Translated into Kazakh: K. Kari, G. Kambarbekova]. Astana: «Gylym» baspasy. 210 p. [in Kazakh].

Zh.A. Aimukhambet

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)*

**Depiction of heaven and hell in “Divani Hikmet” by Yasawi and
«Divine Comedy» by Dante**

Abstract. The aim of the paper is a comparative analysis of the verbal aitys of heaven and hell in the «Divani Hikmet» by Khoja Ahmed Yasawi with samples of aitys characteristic of the Turkic verbal art, as well as with the description of heaven and hell in the «Divine Comedy» by Dante Alighieri. The spiritual, philosophical and artistic value of Yasawi’s Hikmet is considered, and the concepts of heaven and hell in the consciousness of mankind are studied.

It is religiously justified in the sacred scriptures that a soul in the afterlife falls into one of two worlds, depending on its actions in this world. The image of heaven and hell became the basis of sacred books and works of art.

Yasawi provides great humanistic ideals, providing a controversy between heaven and hell. The fact that a person’s moral existence is assessed by conscientiousness, as well as the principles of spiritual value are most clearly expressed in the text of verbal competition.

The purpose of aitys is to defeat the opponent with meaningful words. Hikmet takes the form of aitys as a genre in harmony with the Turkic verse in content and form, and an effective way of conveying thoughts.

Keywords: Hikmet, Turkic, spirit, afterlife, mortal world, Sufi knowledge, aitys, heaven, hell.

Ж.А. Аймұхамбет

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)*

**Изображение рая и ада в «Дивани Хикмете»
Ясави и «Божественной комедии» Данте**

Аннотация. Целью данной статьи является сравнительный анализ понятий рая и ада в словесном айтысе казахов и в «Дивани Хикмет» Ходжи Ахмеда Ясави (где есть образцы айтыса, характерные для тюркского словесного искусства), а также сравнение указанных понятий с «Божественной комедией» Данте Алигьери. Рассматривается духовно-философская и художественная ценность хикметов Ясави, изучается образ понятий рая, ада в сознании человечества. Вера в вечную жизнь духа породила модель «двух миров». Есть священные писания, которые религиозно обосновали, что душа в загробном мире попадает в одну из двух миров, в зависимости от его деяния в этом мире. Образы рая и ада стали основой не только священных книг, но и художественных произведений.

Х.Ясави ставит в пример великие гуманистические идеалы в состязании рая и ада: то, что нравственное бытие человека оценивается совестью. Кроме того, позиция потребления

духовной ценности наиболее ярко выражена в тексте типа словесного состязания. В айтысе казахского фольклора задача акына состоит в том, чтобы победить соперника выигрышным и остроумным словом. Хикметы Х. Ясави как жанр тюркской поэзии гармонично сочетаются с тюркским стихом в содержательном и формальном плане, принимают форму айтыса как действенного способа передачи мысли.

Ключевые слова: хикмет, тюркский, дух, загробный мир, бранный мир, суфийское познание, айтыс, рай, ад.

Автор туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Information about author:

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Сведения об авторе:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Orcid ID <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>